

© *Kisce A. I.*

деятельности с наукой и техникой, влиянии на нее электронных средств, интернета и средств массовой коммуникации. Интернет – универсальная культурная память и тотальное электронное средство доставки любой информации до реципиента. Происходит всеобщая зависимость творческой деятельности от средств ее передачи. Особое значение приобретает концепция «мозаичности культуры» эпохи массовой коммуникации. Согласно этой концепции, реципиенту достаются не знания, а случайные осколки знаний и оценок. С помощью этого информационного хаоса ведущие массмедиа, выполняя социальный заказ тех, или иных сил, манипулируют общественным сознанием. Остается только надеяться, что активное «творческое меньшинство» сможет увлечь своими идеями «инертное большинство» и не позволит творческой деятельности превратиться в банальный способ обогащения, а следовательно сохранит свое призвание быть активным катализатором инновационной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Алексеев П. В. Философия / П. В. Алексеев, А. В. Панин. — М. : Проспект, 1998. — 563 с.
2. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. — М. : Прогресс, 1989. — 269 с.
3. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал ; [пер. с англ.] — М. : Иностранная литература, 1956. — 735 с.
4. Боров Ю. Б. Эстетика / Ю. Б. Боров. — М. : Астрель, 2005. — 829 с.
5. Кремень В. Г. Философия / В. Г. Кремень, Н. И. Горлач. — Харьков : Прапор, 2004. — 638 с.
6. Кривцун О. А. Эстетика / О. А. Кривцун. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 269 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. Причинность и судьба; [пер. с нем. под ред. А. А. Франковского] / О. Шпенглер. — Пг., 1923. — Т. 1. — Ч. 1. — 211 с.
8. Шубин В. И. Культура. Техника. Образование: учебное пособие для технических университетов / В. И. Шубин, Ф. Е. Пашков. — Днепропетровск, 1999. — 243 с.
9. Философская энциклопедия: в 5 т. — М. : Советская энциклопедия, 1979. — Т. 5. — 740 с.
10. Яковлев Е. Г. Эстетика / Е. Г. Яковлев. — М. : ГАДАРИКИ, 2003. — 463 с.

Kisce A. I. – доктор політичних наук, Одеський національний морський університет, доцент кафедри теорії і історії держави і права

УДК: 323.22

«ЕТНІЧНІСТЬ» ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ: ОСНОВАНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

У статті аналізується поняття етнічності як базової категорії політичної науки. Розглядаються основні підходи до його аналізу у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі.

Ключові слова: етнічність, примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм, поліетнічність.

В статті аналізується поняття етнічності як базової категорії політичної науки. Рассматриваются основные подходы к его анализу в отечественной и зарубежной научной литературе.

Ключевые слова: этничность, примордиализм, инструментализм, конструктивизм, полиэтничность.

In the article the concept of ethnics is analysed as the basic category of political science. The basic approaches are examined in the native and foreign scientific literature.

Keywords: ethnics, primordialism, instrumentalism, constructivism, polyethnics.

Термін «етнічність» вперше був запропонований в кінці XIX століття французьким істориком Е. Ренаном і повторно введений в науковий обіг в 1953 році американським дослідником Д. Рісменом (за іншою версією першим його використав в 1965 р. соціальний антрополог Л. Мейр [1]). Сьогодні це поняття широко використовується в різних науках, що зумовлює існування безліч підходів до його тлумачення. Найбільш вдалим вважається наступне пояснення етнічності: вона «стосується поєднання багатьох рис компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це суміш спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в

середині групи та стремління до продовження існування за допомогою преференційної ендогамії» [2].

До 1990-х років основні дискусії з проблем етнічності у світовий етнологічній літературі зводилися до проблеми: чи має етнічність об'єктивну або суб'єктивну природу. Термін етнічність (ethnicity) ввійшов у наукове вживання в середині 60-х роках ХХ ст. (і швидко зайняв одне з лідируючих місць у категоріальному апараті етнологічних дисциплін. Тим часом, сама структура терміна (використання суфікса –ість в українській мові і –ity в англійській) перетворює його у винятково абстрактне поняття, і тому воно майже не піддається чіткому визначенню.

Дослідження етнічних конфліктів у сучасній зарубіжній літературі ведеться не стільки на основі визначеного вибору конфліктологічних концепцій, скільки на основі вибору тієї або іншої концепції етнічності, що виявляється вирішальним у всіх подальших наукових побудовах. Більш того, нерідко фахівці навіть поєднують концепції етнічності й етнічного конфлікту. Типовою в цьому відношенні є точка зору Д. Лейка і Д. Ротшильда, що: «існують три загальних підходи до вивчення етнічності й етнічних конфліктів», розуміючи під ними примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм [3].

Примордіалістський (есенціалістський) підхід до етнічності виходить з постулату, що вона є природною, вродженим, суттєвим зв'язком будь-якої людини із своєю етнічною групою та відповідною культурою. Етнічність трактується як реально існуючий феномен, даність людського буття, яка має об'єктивну основу в природі чи суспільстві. Відповідно, етнічні характеристики спільноти розглядаються як вродженні і такі, що відтворюються шляхом передачі між поколіннями. Етнічна спільність формується на основі спільності крові, отже етнічна ідентичність розглядається в якості жорстко фіксованої і ригідної характеристики, яку індивід отримує при народженні, що додатково підтверджує психологічну духовну реальність етнічного зв'язку.

Так, Е. Сміт вважає, що «етнічна група являє собою об'єднання, яке заявляє про загальне для всіх її членів походження і спільну історію, і яке в силу цієї традиції, має загальні риси культури і спільну територію, а також характеризується почуттям солідарності серед членів групи. Такого роду історико-культурні утворення існували з епохи неоліту і до тих пір, поки релігія визначала культуру. Міф походження у таких груп тісно переплітався із почуттям богообраності» [4].

Іншим представником цього напрямку є Л. Гумільов, який вважає, що етнос є не соціальною, а біосоціальною спільнотою. «Етнос – феномен біосфери, чи системна цілісність дискретного типу, яка працює на геобіохімічній енергії живої речовини згідно з принципом другого закону термодинаміки» [5]. На його думку, етнічні спільноти – природні колективи людей, які своєрідним чином адаптувалися до географічних і кліматичних умов свого існування. В процесі адаптації виробляється певна форма освоєння ландшафту – стереотип поведінки, який лежить в основі культури і виступає системоутворюючим елементом для даного колективу людей.

Використання примордіалістської парадигми у етноконфліктології задає відповідну направленість розгляду етнічного конфлікту і пов'язаної з ним проблематики. Як правило, примордіалісти спеціально наголошують, що в якості «природної» спільноти етнічність передуює національній державі і класовій системі, перебиває їх. Навіть якщо у певні періоди етнічна ідентичність може виявитися придушеною чи існує в латентному вигляді, вона тим не менше являє собою постійну і фундаментальну характеристику етнічної групи, а тому ціль і функція будь-яких етнічних рухів полягає лише в тому, щоб «пробудити» наявні етнічні почуття і побудувати навколо нього колективну політичну свідомість. Так, за Е. Смітом, етнічний конфлікт неминуче породжується етнічністю і «в довгостроковій перспективі неможливо уникнути різних ексцесів, які можуть виникнути через незадоволення в своїх претензій етнічного націоналізму» [6].

Теза про унікальність і жорстко фіксований характер етнічних ідентичностей приводить представників цього напрямку до висновку, що етнічність неминуче конфліктогенна сама по собі. При такому трактуванні етнічний конфлікт постає унікальним видом соціального конфлікту, який принципово відрізняється від інших, а тому для його вивчення не має великого значення наукове знання, накопичене щодо інших видів конфліктів (соціальних, політичних чи економічних), навіть якщо вони відбуваються у тому ж суспільстві. Хоча в працях примордіалістів визнається, що міжетнічне насилля (і перш за все етнічні війни) не є постійною формою міжетнічних відносин, етноконфлікт в принципі розглядається як природній наслідок етнічних відмінностей, а тому не потребує спеціального пояснення. Максимум, що можуть сказати вчені в кожному конкретному випадку, – це проаналізувати і пояснити лише конкретні каталізатори чи інгібітори етнічного конфлікту і насилля, але не його детермінанти.

Критика цього підходу в сучасній літературі полягає в тому, що для багатьох вчених є неприйнятною властива цій парадигмі романтизація і містифікація (ірраціоналізація) індивідуальної і

колективної поведінки, а також принципи соціобіологічного чи культурно-психологічного детермінізму. Як зазначають Д. Лейк і Д. Ротшільд, найбільше заперечення викликає, по-перше, твердження про існування особливого, жорстко фіксованого і такого, що не піддається змінам типу ідентичності, так і трансформації старих. По-друге, критики справедливо звертають увагу на принципову нездатність примордіалістів дати задовільне пояснення реально спостережуваним варіаціям в рівнях етнічного конфлікту і насильства у часі і просторі. Іншими словами, вони не в змозі пояснити чому саме тут, а не там етнічний конфлікт набуває особливо гострої форми, від яких факторів це залежить, як пояснити тривалі періоди, коли етнічність не являється провідною політичною характеристикою групи і її поведінки.

Очевидно, що хоча примордіалізм і розкриває ряд важливих сторін природи етнічності, зокрема велику роль психологічних факторів етнічної поведінки, проте він не дає цілісної картини її політичних проявів. Крім того він залишає поза увагою процеси внутрішнього розвитку етнічних спільнот і багатство соціально-історичного змісту цього процесу.

На відміну від примордіалістського підходу в центрі уваги інструменталістського перебувають не генетичні чи емоціональні аспекти етнічної ідентичності, а її раціональні аспекти і ті функції, які вона виконує в політичному житті суспільства. Інструменталісти трактують етнічність не як природну даність буття, а як політичний артефакт, як інструмент і питання «раціонального вибору», який виникає в динаміці суперництва політичних еліт.

Інструменталізм виходить із соціологічного структурного функціоналізму, зокрема ідеї М. Вебера, що належність до етнічної групи само по собі не створює групу, а воно лише прискорює формування групи будь-якого типу, особливо у політичній сфері. Вони стверджують, що фізичні і культурні характеристики етнічної групи утворюють ресурс (інструмент), за допомогою якого група людей може висувати і реалізовувати свої інтереси. На думку К. Янга, етнічна ідентичність залежить від контексту і може створюватися або відроджуватися за наявності відповідних політичних чи економічних умов: «ідентичність в своїй основі є суб'єктивною концепцією соціальної ролі; вона часто змінюється, пересікається з іншими і є ситуаційною» [7]. Інший представник цього напрямку – Ф. Барт трактує етнічність як форму соціальної організації, яка існує за рахунок відтворення між групових меж, механізм дії яких визначається переважно маніпулюванням соціальною ідентичністю членів групи, ніж культурними характеристиками цієї групи: «будь-яка спільнота – перш за все, демаркація з іншою», а етнічність – «це форма соціальної організації культурних відмінностей» [8].

Група конструює себе як етнічна тільки тому, що її члени усвідомлюють, що це політично вигідно, а не як результат ірраціонального, психологічного зв'язку між собою. Існування етнічності мислиться як спосіб досягнення більш комфортного стану, в категоріях користі, тому іноді цей підхід ще називають «утилітарним».

Оскільки в такому випадку етнічна приналежність не розглядається як щось принципово відмінне від інших типів соціального зв'язку, який використовується з політичною ціллю, то для її аналізу і пояснення необхідно хоча б частково використовувати категорії і методи аналізу суміжних суспільствознавчих дисциплін, таких як соціологія, політологія, соціальна психологія.

Одними з перших робіт в рамках інструменталістської парадигми стали дослідження П. Брасса з проблем мобілізації етнічних груп на основі маніпуляцій етнічними символами з боку еліт [9]. Іншою методологічною основою інструменталізму є соціально-психологічні теорії «раціонального вибору», які вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються елітою суспільства і використовуються нею для досягнення певних вигід і отримання влади [10].

Інструменталістські концепції часто використовують і соціально-психологічні теорії, які трактують етнічність як ефективний засіб для лікування соціальних травм. Використання етнічності дозволяє політичним лідерам (підприємцям чи антрепренерам від етнічної політики) ефективно проводити політичну мобілізацію великих груп людей за етнічною ознакою, особливо в тих випадках, коли в суспільстві слабкі класові зв'язки. Заради реалізації на практиці ідей рівності, справедливості і людської гідності етнічні маси підтримують національну еліту та її програму дій.

Відмінність інструменталізму від примордіалізму найбільш чітко простежується у трактуванні етнічної ідентичності, яка представляє собою не фіксовану, а рухому і ситуативне обумовлену характеристику. Вона визначається структурним контекстом і змінюється під впливом контекстуальних змінних, включаючи здатності і навички підприємців від етнічної політики маніпулювати етнічними міфами.

Відповідно, по різному ці два підходи трактують етнічний конфлікт. Для інструменталістів це лише одна із форм прояву конфліктної взаємодії конкуруючих груп, яка камуфлює у сфері політики

прояви інших конфліктів (економічних, політичних, соціальних), а сама по собі етнічність не може бути причиною конфлікту. Етнічний конфлікт розглядається не як результат несумісності групових ідентичностей, а швидше як наслідок, з одного боку, між групових відмінностей в темпах і моделях модернізації, а з другого – міжгрупового суперництва за володіння економічними чи природними ресурсами в тих ситуаціях, коли групи відрізняються за доступом до влади, багатства і соціального статусу. Тому незадоволені групи можуть спробувати використати політичний ресурс етнічності для вирівнювання між групових відмінностей.

Критика інструментального підходу стосується в основному тезису про принциповій ситуативності і абсолютно рухомий характер етнічних зв'язків. При цьому звертається увага на те, що вибір індивідом етнічної приналежності, на відміну від інших видів групової ідентичності, не можна розглядати як повністю вільний і такий, який повністю перебуває в його руках. В рамках послідовно інструменталістської парадигми неможливо пояснити відносну стійкість (хоча і не жорстку фіксованість) етнічної ідентичності, яка формується в процесі соціалізації особистості, в результаті чого насправді більшість людей практично ніколи не стикаються із можливістю чи необхідністю довільного вибору етнічної приналежності. Як зазначає Е. Сміт, представники цього напрямку ігнорують «нормативну роль досучасних етнічних зв'язків і того, які ці раніше існуючі етнічні ідентичності впливають на форми, траєкторії і характеристики сучасних націй і сучасних поліетнічних держав. Без адекватного розуміння цих досучасних етнічних ідентичностей ми відгороджуємо себе від належного аналізу часто глибоко закорінених конфліктів між етнічними групами, які продовжують роз'їдати і руйнувати тканини навіть найміцніших поліетнічних держав» [11].

Крім того, ефективність етнічності в якості інструменту політичної мобілізації залежить не лише від чистого інтересу, але і від емоційного сприйняття і усвідомлення індивідами своєї етнічної приналежності. Більше того, лише на основі «раціонального вибору» неможливо пояснити емоційно-мобілізуючу силу етнічності: готовність людей іти на жертви і злигодні заради утилітарних інтересів своєї етнічної групи. В рамках цієї концепції ігнорується і фундаментальне значення, яке має для етнічної групи її культурне надбання, часто незалежно від матеріальних вигід такої позиції для групи чи її еліти.

Спроби подолати недоліки цього підходу відбилися у парадигмі конструктивізму. Його рамки виявилися достатньо широкими для синтезу найбільш продуктивних ідей двох вище описаних підходів. Всі представники конструктивізму підкреслюють, що етнічність – це соціальне явище, а не характеристика індивіда. Як і примордіалісти, вони виходять з того, що етнічні ознаки (відмінності в мові, культурі, звичаях, традиціях і т.д.) існують об'єктивно і знаходяться поза межами свободи вибору і контролю індивіда. Разом з тим, на відміну від примордіалістів, конструктивісти звертають увагу на те, що кожна з етнічних ознак в тій чи іншій мірі може бути характерною і для інших типів соціального зв'язку, а не лише етнічних. Етнічність використовує соціальні маркери як визнані засоби диференціації груп, які існують в більш широкому полі соціальної взаємодії. Конструктивісти справедливо зазначають, що в кінцевому рахунку найбільш важливим є не те, чи етнічність є вродженою чи набутою (а відповідно такою, яка піддається маніпуляції), а те, що члени етнічної групи сприймають етнічну групу як реальність. Етнічність формується оточуючим середовищем групи, тими загрозами і можливостями, які містяться в цьому середовищі. Дуже рідко етнічність винаходиться чи конструюється з нуля: як правило, культурні відмінності і наявність досвіду підтверджують етнічність і роблять факт солідарності реальністю для аутсайдерів, з якою вони повинні рахуватися.

Інше важливе положення конструктивістського підходу, яке розташовує цю парадигму між примордіалізмом та інструменталізмом, є визнання відносної рухомості етнічної ідентичності, за визначенням В. Тішкова, її так званого дрейфу: «замість відродження, формування, переходу, зникнення етносів має місце зовсім інший процес – це подорож індивідуальної / колективної ідентичності по набору доступних в даний момент культурних конфігурацій чи систем, причому в ряді випадків ці системи і виникають в результаті дрейфу ідентичності» [Див.: 12].

Як і інструменталісти, прихильники конструктивізму особливу увагу звертають на ключову роль, яку в конструюванні ідентичності відіграє політика етнічного підприємництва, тобто мобілізація членів етнічної групи на колективні дії з боку лідерів, які переслідують політичні цілі, а не виражають культурну ідеологію групи чи «волю народу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ausenda G. Current Issues in the Study of Ethnicity. *Ethnic Conflict and Humanitarian Intervention*,

© *Ковадло Н. П.*

and Questions for Future Research // War and Ethnicity: Global Connections and Local Violence / Ed. by D. Turton / G. Ausenda — San Marino, 1997. — P. 219.

2. Мала енциклопедія етнодержавства. — К.: Генеза, 1996. — С. 58-59.

3. The International Spread of Ethnic Conflict / Ed. by D. A. Lake, D. Rothchild. — Princeton, NJ, USA, 1998. — P. 5-6.

4. Smith A. The diffusion of nationalism: Some historical and sociological perspectives / A. Smith // British Journal of Sociology. — 1999. — № 2. — P. 245.

5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли /Л. Н. Гумилев. — М., 1989. — С. 35.

6. Smith A. The ethnic sources of nationalism // Brown M. E. (ed.) Ethnic Conflict and International Security / A. Smith. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. — P. 27-42.

7. Young C. The Politics of Cultural Pluralism / C. Young — Madison: University of Wisconsin Press, 1976. — P. 98.

8. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Differences / F. Barth. — L.: Bergen, 1989. — P. 15.

9. Brass P. Ethnic Group and the State / P. Brass. — L.: Croom Helm, 1985.

10. Banton M. Rational Choice Theories // American Behavioral Scientist / M. Banton. — 1995. — № 3. — P. 478-497.

11. Smith A. D. Ethnic Identity and Territorial Nationalism // Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR / Ed. by A. J. Motyl / A. D. Smith. — New York, 1992. — P. 47-48.

12. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России / В. А. Тишков. — М., 1997. — С. 69-71;

13. Тишков В. А. Этнология и политика / В. А. Тишков. — М., 2001.

14. Тишков В. А. Реквием по этносу / В. А. Тишков. — М., 2003.

Ковадло Н. П. — кандидат політичних наук, викладач Київського славістичного університету.

УДК: 323.17:316.6

ОСНОВНИ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНИХ КРАЇН

У статті аналізуються основні підходи до шляхів подальшої демократизації сучасних країн. Наводяться позиції представників різних ідеологічних течій щодо напрямів можливого розвитку країн Західної та пострадянської Європи в контексті глобального цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: демократизація, вестернізація, глобалізм, транзит, традиціоналізм.

В статті анализируются основные подходы к путям последующей демократизации современных стран. Приводятся позиции представителей различных идеологических течений относительно направлений возможного развития стран Западной и постсоветской Европы в контексте глобального цивилизационного развития.

Ключевые слова: демократизация, вестернизация, глобализм, транзит, традиционализм.

In the article the basic approaches to the ways of subsequent democratization of modern countries are analysed. Representatives' positions of different ideological tendencies in directions of possible development of countries of Western and postsoviet Europe in the context of global civilization development are analysed.

Keywords: democratization, westernization, globalism, transit, traditionalism.

Сучасними загальними трендами західного суспільствознавства вважаються посилення інтересу до політичного традиціоналізму і супутніх йому феноменів та все більш зростаючі очікування реверсу третьої хвилі демократизації. Такі відомі теоретики демократії як, наприклад, Р. А. Даль, відверто кажуть про викривлення ліберального проекту в реальній політиці демократичних урядів. Останні не лише значно розширили сферу здійснення своїх програм, але й все частіше залучаються до недемократичних міжнародних систем [19].

Ще радикальніше з цього приводу висловлюється Ш. Ейзенштадт. З його точки зору, вразливість демократичних режимів укорінена в ідеологічній та інституційній історії сучасних політичних формацій та в культурній і політичній програмі сучасності [2, с. 68].